

Формування толерантності як основи позитивних міжособистісних стосунків у підлітковому віці

У статті розглядаються питання взаємозв'язку толерантності особистості підлітка як основи поліпшення сфери його міжособистісних стосунків. Описані результати дослідження особливостей толерантних проявів. Зокрема вказується, що толерантність підлітків має переважно середній рівень вираженості, причому особистісна толерантність поступається ситуативній і етнічній. Експериментально доведено, що деякі види комунікативної інтолерантності підлітка мають кореляційні взаємозв'язки зі схильністю до агресії, тому висувається припущення про необхідність формування толерантності підлітків, що стане не лише умовою поліпшення їхньої соціальних взаємин, але й сприятиме зниженню агресивності.

Ключові слова: толерантність, комунікативна толерантність, агресія, агресивність.

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи толерантности личности подростка как основы улучшения сферы его межличностного взаимодействия. Описаны результаты исследования особенностей толерантных проявлений. В частности указывается, что толерантность подростков имеет преимущественно средний уровень выраженности, причем личностная толерантность уступает ситуативной и этнической. Экспериментально доказано, что некоторые виды коммуникативной интолерантности подростка имеют корреляционные взаимосвязи со склонностью к агрессии, поэтому выдвигается предположение о необходимости формирования толерантности подростков, что послужит не только условием улучшения их социальных взаимоотношений, но и будет способствовать снижению агрессивности.

Ключевые слова: толерантность, коммуникативная толерантность, агрессия, агрессивность.

Наближення двадцятиріччя незалежності України ставить питання визначення позитивних перетворень у нашій країні. Серед них можна назвати відродження національної свідомості, культури, у тому числі й мовної, поява відчуття особистої свободи тощо. Проте, поряд із беззаперечними досягненнями, суспільство набуло й ряд негативних тенденцій, серед яких найбільшу тривогу батьків, вчителів, вихователів та й просто пересічних громадян викликають прояви зухвалості, брутальності, відкритого цинізму, вандалізму,

агресії, що почастишали серед підростаючого покоління. Суперечності сьогодення, економічна криза стають підґрунтям для поширення цих негараздів суспільства. Проте їх детермінанти криються не лише у соціально-економічній площині, але й значною мірою зумовлені процесом виховання, розвитку особистості. Неузгодженість та непослідовність батьківського та шкільного виховного впливу, “підкріплені” сумнівними ідеалами, що культивуються засобами масової інформації, ставлять дитину у позицію особистісної невизначеності, порушують процес формування ідентичності, посилюють залежність, безвідповідальність. У свою чергу, педагогічні та психологічні науки об’єднують зусилля по віднаходженню засобів подолання або зменшення проявів агресії, конфліктності підлітків, які б сприяли поліпшенню особистісного зростання та міжособистісних стосунків у період переходу від дитинства до дорослості.

З огляду на вищесказане, ми у своєму дослідженні припускаємо, що саме виховання толерантних засад дозволить підростаючій особистості розвиватись з усвідомленням власної гідності, з чіткою морально-етичною позицією у руслі збереження та розквіту національної культури, національних пріоритетів, національної свідомості, не принижуючи поваги до інших людей. На наш погляд, сформована вже в шкільні роки толерантність як особистісна установка, цінність, а не просто витримка та здатність терпіти, дозволить знизити розповсюджені у масовій свідомості негативізм та агресію до поглядів, думок, поведінки інших.

Дана гіпотеза сформульована нами на основі теоретичних положень феномена толерантності у науковій літературі. Зокрема А.А.Гусейнов, який акцентує увагу на моральній основі даної якості особистості в контексті етики та філософії ненасильства, вказує на характерне прагнення толерантної особистості зрозуміти протилежну сторону, визнати законність її інтересів і претензій, знайти такий вихід, коли виграють обидві сторони [6]. Ю.М.Орлов співвідносить толерантність зі здібності людини вибачати іншого, не носити образу на нього [9]. Принцип толерантності покладений також в основу психології й педагогіки ненасильства, розробленої В.А.Сітаровим та В.Г.Мараловим [12].

Визначення толерантності як одного із засобів запобігання конфліктів, як норми взаємодії в людському суспільстві, що прагне до збереження розбіжностей сучасної соціальної дійсності, міститься у роботах Г.С.Кожухаря [8]. О.Г.Асмолов наголошує, що толерантність – це в першу чергу самовиховання й розвиток у собі здібності до самообмеження, ставлення до “іншого” з позицій рівного [1].

Звичайно, цими аспектами поняття толерантності не вичерпується. Операціоналізуючи зміст толерантності, Г.У.Солдатова описує чотири основних ракурси її дослідження: як психологічної стійкості, як системи позитивних установок, як сукупності індивідуальних якостей, як системи особистісних та групових цінностей [10]. Виходячи з цього, визначення нею толерантності передбачає розгляд цієї дефініції у широкому діапазоні: від розуміння її як нервово-психічної стійкості до її оцінки як морального імперативу особистості. Відповідно, до її поглядів, толерантною особистістю є людина з позитивним поглядом на світ, з моральною та соціальною активністю, людина, яка усвідомлює та визнає власну унікальність і необхідність єдності з іншими людьми, яка усвідомлює багатоманітність оточуючого світу і яка розуміє свою та інших відповідальність за нього.

У роботах зарубіжних дослідників (зокрема представників гуманістичної психології: А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс) мова йде про толерантну особистість як таку, що володіє адекватними знаннями про себе, має відчуття захищеності, яка є відповідальною, визнає багатоманітність світу, здібна до емпатії, має почуття гумору тощо.

Незважаючи на різноманітність наукових точок зору щодо поняття толерантності, у працях і вітчизняних, і зарубіжних психологів (О.Г.Асмолов, Г.Л.Бардієр, С.К.Бондирева, С.Л.Братченко, Б.С.Гершунський, О.Ю.Клепцова, Г.С.Кожухарь, А.Маслоу, Г.Олпорт, А.О.Реан, Г.У.Солдатова та Л.А.Шайгерова тощо) толерантність здебільшого розглядається як така якість стосунків між людьми, що характеризується настановою не тільки розуміти й допускати, але й певною мірою приймати відмінності іншого, зокрема його зовнішність, висловлювання, вподобання, особливості поведінки як такі, що мають право на існування і повагу за умови, якщо вони не шкодять самій ідеї толерантності, особистій та суспільній свободі іншого, не зачіпають гідності й прав людини.

Таким чином, підняття у психології проблематики толерантності сумісно з тенденцією гуманізації суспільства, підвищенням інтересу до проблем особистісного розвитку, актуалізацією завдань виховання у підростаючого покоління громадянської відповідальності й правової самосвідомості, духовності та культури ненасильства. Таке розуміння толерантності передбачає виховання психологічно стійкої, емоційно та етично зрілої особистості.

Актуальними в рамках нашого дослідження вважаємо положення про комунікативну компетентність, що містяться у роботах Бойка В.В. На думку науковця, комунікативна толерантність – це системоутворююча характеристика, оскільки з нею узгоджуються

багато інших якостей індивіда, перш за все етичних, характерологічних та інтелектуальних. Повсякденне спілкування свідчить про широкий прояв комунікативної толерантності: терпимість до оточуючих, уміння добре приховувати неприязнь до партнерів, здатність змусити себе не помічати неприємні властивості іншого тощо. У широкому діапазоні дає про себе знати й міра зниження комунікативної толерантності: часткове, істотне або повне засудження, роздратування або неприйняття іншої людини [3].

Механізм виникнення і прояву комунікативної толерантності пов'язаний з психологією емоційного віддзеркалення особових відмінностей. Так, у механіці комунікативної толерантності вирішальну роль грає сумісність або несумісність однойменних якостей партнерів: інтелекту, характеру, звичок, темпераменту. Комунікативна толерантність виявляється у тих випадках, коли людина або не бачить особливих відмінностей між підструктурами своєї особистості і особистості партнера, або не відчуває негативних переживань з приводу відмінностей [3].

Отже, метою даної роботи є вивчення та аналіз особливостей толерантної поведінки старших підлітків; перевірка припущення щодо наявності взаємозв'язків між рівнем розвитку толерантності підлітків та схильністю їх до агресивних проявів.

Як показує аналіз науково-методичної літератури, методи дослідження толерантності можна поділити на прямі, тобто ті, які направлені на виявлення саме установок свідомості та форм толерантної поведінки, і непрямі, що описують універсальні характеристики особистості і міжособового спілкування, що можуть бути опосередкованими ознаками толерантності/інтолерантності (наприклад, емпатія, конфліктність, стиль спілкування, фрустрованість, агресивність тощо).

Наведемо результати психодіагностичного обстеження за експрес-опитувальником "Індекс толерантності" (Г.У.Солдатова, О.А.Кравцова, О.Є.Хухлаєв, Л.А.Шайгерова), методикою діагностики комунікативної толерантності (В.В.Бойка) та методикою Басса-Даркі для вивчення агресивних форм поведінки, яке було проведено під час пілотажного дослідження серед 60 школярів 14-15 років у ряді закладів міста Києва.

Методика "Індекс толерантності" [10] виявляє такі аспекти толерантності як етнічна, соціальна толерантність та толерантність як риса особистості, вона також дозволяє визначити загальний показник толерантності/інтолерантності особистості. Високі показники методики відбивають міру толерантності, низькі – інтолерантності.

Методика комунікативної толерантності розроблена В.В.Бойком, який визначає її як характеристику ставлень особистості до людей, що демонструє ступінь перенесення нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей, дій партнерів по взаємодії [3]. Показники комунікативної толерантності представлені за такими шкалами: “Неприйняття і нерозуміння індивідуальності іншої людини”, “Використання себе як еталон при оцінці поведінки і образу думок інших людей”, “Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей”, “Невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів”, “Прагнення переробити, перевиховати партнерів”, “Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його “зручним””, “Невміння прощати іншим помилки, незручності, ненавмисно заподіяні вам неприємності”, “Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми”, “Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших”.

Максимальний бал за кожною шкалою становить 15, загальний – 135. Чим вищий бал за шкалами та їх сумарним показником, тим вищою є інтолерантність.

Тест Басса-Даркі містить вісім шкал, що відображають такі форми прояву агресії, як фізична, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія та почуття провини.

Дослідження показало, що середні значення індексу толерантності (методика Г.У.Солдатової та інших) у досліджуваної групи підлітків виявилися переважно у межах середнього рівня, і загальний середній показник по усій вибірці складає 73,9 бала (при max 132 б.). Найнижчою виявилась особистісна толерантність – 21,3 бали (при max 42 б.), яка характеризує особистісні установки, переконання, що визначають ставлення людини до оточуючого світу (рис. 1).

Рис. 1. Розподіл показників субшкал тесту “Індекс толерантності”

Отже, етнічна толерантність, що виявляється у ставленні людини до представників інших етнічних груп і установках у сфері міжкультурної взаємодії [8], має більш високий (хоч і не значний) рівень відносно до ситуативної толерантності (23,7 бала) та особистісної (21,3 бали). Ми пов'язуємо такий результат з тим, що у підлітків більшості київських шкіл невеликий досвід міжетнічної взаємодії, у складі учнів переважають українські та російські діти із значною перевагою перших. Менш терпимими підлітки виявилися відносно тих соціальних груп, з якими стикаються у побуті (приїжджі, психічно хворі, бродяги, люди інших релігійних поглядів). Найнижчою є особистісна толерантність, що включає особистісні риси, установки, переконання, які визначають ставлення людини до оточуючого світу. Це не дивно, оскільки особистість підлітка ще формується, має безліч проблем становлення власного Я, а тому допомога у формуванні і такої властивості, як толерантність вважається нами актуальною вже на цьому етапі онтогенезу.

Рейтинговий розподіл середніх показників шкал методики В.В.Бойка (від найнижчого до найвищого рівня) представлений у таблиці 1.

Таблиця 1

Рейтинговий розподіл показників шкал за методикою В.В.Бойка

Номер шкали	Зміст шкали	Середній бал (при max=15)
Шкала 8	Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми	3,6
Шкала 2	Використання себе як еталону при оцінці поведінки і образу думок інших людей	4,8
Шкала 9	Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших	4,9
Шкала 3	Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей	5,3
Шкала 5	Прагнення переробити, перевиховати партнерів	5,4
Шкала 1	Неприйняття і нерозуміння індивідуальності іншої людини	5,5
Шкала 6	Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його "зручним"	5,8
Шкала 7	Невміння прощати іншим помилки, незручності, ненавмисно заподіяні вам неприємності	5,9
Шкала 4	Невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів	6,2

Із таблиці видно, що середні показники знаходяться у діапазоні середнього (5,1 – 10 балів) та високого (1 – 5 балів) рівнів

комунікативної толерантності. Найбільшу толерантність підлітки проявляють у ситуації фізичного та психічного дискомфорту (шкала 8 – 3,6 балів). Це означає, що підлітки, відчуваючи самі потребу у співчутті та розумінні, необхідності бути вислуханим, особливу у тані емоційного неблагополуччя, помічають подібні стани в інших і терпляче ставляться до необхідності підтримати їх, тим більше, що питання цієї шкали сформульовані відносно ситуацій спілкування з друзями, близькими, рідними, які є референтними для них особами (наприклад, “Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів”). Не відмовляють підлітки також партнеру у праві на індивідуальність, не нав’язуючи себе як еталон (шкала 2 – 4,8 балів), хоча ці данні вже помітно поступаються попереднім. Виявилось, що ці шкали мають позитивні кореляційні зв’язки тільки зі шкалою роздратування (тест форм агресії Басса-Даркі): $r=0,434$, при $p\leq 0,01$ та $r=0,499$, при $p\leq 0,01$ відповідно, і не пов’язані з жодними прямими формами агресії.

Найнижчий (за рейтингом) виявився ступінь прихованості або згладжування неприємних вражень при стиканні з якостями партнера, що викликають негативний фон спілкування (“некомунікативні” якості партнера) – шкала 4. Інтолерантність у цих ситуаціях може супроводжуватись некерованими емоційними реакціями (не виключено – агресивними) у відповідь на неприємні особистісні риси, манеру спілкування тощо. Підтвердження агресивних способів реагування підлітків на несприятливий фон спілкування знаходимо у виявлених позитивних кореляційних зв’язках між цією шкалою та шкалами роздратування (тест Басса-Даркі) $r=0,518$, при похибці у 1% ($p\leq 0,01$), та вербальної агресії – $r=0,422$, при $p\leq 0,01$.

Невисокою (у порівнянні з іншими) є також здатність підлітків вибачати іншим помилки, незручності, ненавмисні неприємності, нанесені ними (шкала 7 – 5,9 б.). Такий тип поведінки означає “застрягання” свідомості на розбіжностях між особистісними підструктурами партнерів по спілкуванню, є джерелом взаємних образ, прагнення укласти відносини з партнером, надавати його словам, вчинкам негативного змісту [3]. Ця шкала має кореляційні зв’язки майже з усіма формами відкритої агресії, окрім почуття провини: зі шкалою фізичної агресії ($r= 0,585$, при $p\leq 0,01$), роздратування ($r=0,455$, при $p\leq 0,01$), негативізму ($r=0,447$, при $p\leq 0,01$), образи ($r=0,527$, при $p\leq 0,01$), підозрливості ($r=0,457$, при $p\leq 0,01$), вербальної агресії ($r=0,596$, при $p\leq 0,01$). Негативний зв’язок шкала має також із загальним індексом толерантності: $r=0,411$, при $p\leq 0,05$ (за методикою Г.У.Солдатової та інших).

Такий тісний зв'язок зі шкалами агресивності виявлено також по шкалі 6 (“Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його зручним”), яка посідає сьоме місце в рейтингу. У даному випадку особа прагне до певної “регламентації” вчинків партнера, “обтісування” його під себе, наполягає на своїй точці зору, в оцінці партнера виходить із власних обставин [3]. Ці властивості особистості мають місце при таких проявах агресії, як: фізична ($r=0,558$, при $p\leq 0,01$), роздратування ($r=0,573$, при $p\leq 0,01$), негативізм ($r=0,634$, при $p\leq 0,01$), образа ($r=0,479$, при $p\leq 0,01$), підозрілість ($r=0,457$, при $p\leq 0,01$), вербальна агресія ($r=0,704$, при $p\leq 0,01$). Також відмічено негативний зв'язок цієї шкали із загальним індексом толерантності: $-r=0,400$, при $p\leq 0,05$ (за методикою Г.У.Солдатової та інших).

Отже, загальна толерантність підлітків має своє вираження переважно на середньому рівні сформованості. Особистісна толерантність дещо поступається ситуативній та етнічній. Найбільш терпиму позицію підлітки займають у ситуації фізичного та психічного дискомфорту, що створюється іншими, якщо цими іншими є друзі, близькі, рідні. Некомунікативні якості партнера по спілкуванню, низька здатність підлітків вибачати іншим помилки, незручності, ненавмисно нанесені неприємності часто супроводжуються різноманітними відкритими агресивними проявами, що підтверджено щільністю взаємозв'язків, засвідченими кореляційним аналізом даних.

Зрозуміло, що особливості толерантної поведінки підлітків мають бути досліджені і описані з урахуванням усіх їх складових, що і передбачається у нашій подальшій роботі. Проте уже ті дані, що ми отримали на цьому етапі констатувального експерименту, приводять до висновку у необхідності створювати умови для розвитку толерантності школярів підліткового віку.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию / А.Г.Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности / Г.Л.Бардиер. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 120 с.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В.В.Бойко. – М: Информационно-издательский дом “Филинь”, 1996 – 472 с.
4. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность (введение в проблему) / С.К.Бондырева, Д.В.Колесов. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО “Модем”, 2003. – 240 с.

5. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования / Б.С.Гершунский // Педагогика. – 2002. – №7. – С. 3 – 12.
6. Гусейнов А.А. Ненасилие и перспективы развития общества / А.А.Гусейнов // Философские науки. – 1990. – №11. – С. 84 – 90.
7. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности / Е.Ю.Клепцова. – М.: Академический проект, 2004. – 176 с.
8. Кожухарь Г.С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности. /Г.С.Кожухарь //Психологический журнал. – 2008. – № 3, Том 29. – С. 30-40.
9. Орлов Ю.М. Обида. Вина /Ю.М.Орлов. – 5-е изд. – М.: Слайдинг, 2004. – 96 с.
10. Психодиагностика толерантности личности /Под. ред. Г.У.Солдатовой, Л.А.Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
11. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Роджерс; пер. с англ. М.Исениной / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
12. Ситаров. В.А., Маралов В.Г. Психология и педагогика ненасилия в образовательном процессе: Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000 – 216 с.
13. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности [Электронный ресурс] /Г.У.Солдатова. – Режим доступа <http://www.tolz.ru/library>.

The article deals with the problem of interrelation of tolerance of a teenager personality as the bases for the improvement of sphere of his/her interpersonality cooperation. The results of the research of features of tolerant displays are described. In particular it is specified that the tolerance of teenagers has mainly the middle level of expression while personality tolerance yields a situational and ethnic tolerance. Experimentally is proven that some kinds of communicative intolerance have cross-correlation with teenager's propensity to aggression, that's why a suggestion about the necessity of forming teenager tolerance is forwarded, which will serve not only the condition of improvement of mutual social relations but also will be an instrument to decline their aggressiveness.

Key words: tolerance, communicative tolerance, aggression, aggressiveness.

Отримано: 17.02.2011